

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

БУРДІН МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ

УДК 332.2.021 (477)

**РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XX СТ.):
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІРИ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис

Дисертація виконана на кафедрі загальноправових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України **Головко Олександр Миколайович**, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри державно-правових дисциплін.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України **Гончаренко Володимир Дмитрович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн;

доктор юридичних наук, професор **Бойко Ігор Йосипович**, Львівський національний університет імені І. Франка, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень;

доктор юридичних наук, професор **Гусарєв Станіслав Дмитрович**, Національна академія внутрішніх справ, перший проректор.

Захист дисертації відбудеться « 21 » червня 2017 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано « 19 » травня 2017 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

К. В. Гусаров

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Неупереджене ставлення як до історії розвитку людства, так і до історії українського народу, якщо її позиціонувати з точки зору права, свідчить про те, що усунення юридичної нерівності та боротьба проти свавілля є одними з найбільш масштабних та споконвічних питань для юриспруденції. Численні дискусії щодо шляхів та способів їх вирішення, неодмінно ведуть до усвідомлення необхідності визначення правових образів, аналізу традицій та тенденцій правового регулювання земельних відносин у ретроспективній площині.

Несправедливе ставлення до тих, хто завжди працював на землі, яке виявлялося у формі обтяжливих податків, юридичної нерівності під час набуття права власності чи іншого права на землю, існування привілеїв для певних соціальних прошарків населення (станів), переконаність політичної еліти в тому, що земля є не загальнонаціональним багатством, а інструментом особистого збагачення, в тому чи іншому вигляді були повсякденним явищем на теренах України майже до кінця ХХ століття.

Отже, досвід боротьби українського народу за свої права, за свою суб'єктність, яка означає можливість жити не у чужій, а у власній державі, невід'ємно пов'язаний із справедливим і демократичним вирішенням земельного питання. Саме у цьому ракурсі створення та наукове оформлення цілісної концепції, яка характеризує стан, динаміку, особливості розвитку правової політики та нормативного регулювання земельних відносин на теренах України з другої половини XVII століття до проголошення незалежності України, є розв'язанням актуальної наукової проблеми сучасної вітчизняної історико-правової науки.

За таких умов концентрація інтелектуальних зусиль та узагальнення наукових дискусій, що точаться навколо аналізу юридичної спадщини в царині земельних відносин, виявляється як адекватна відповідь на виклики часу, оскільки подальше українське державотворення супроводжується реформуванням правової основи земельних відносин.

У сучасній вітчизняній юридичній літературі філософські та теоретико-правові засади правового регулювання земельних відносин були закладені у працях О. Данильяна, О. Дзьобаня, Ю. Калиновського, В. Лемака, С. Максимова, Л. Наливайко, О. Петришина, В. Тація, І. Яковюка; історичні аспекти правового опосередкування земельних відносин в Україні знайшли відображення у працях Б. Бачура, З. Білошкурської, І. Бойка, О. Головка, В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, В. Кириченка, А. Рогожина, В. Румянцева, М. Страхова; різноманітні окремі галузеві проблеми правознавства з питань регулювання земельних відносин відбилися у працях Ю. Битяка, А. Гетьмана, М. Галянтича, С. Гусарева, К. Гусарова, В. Єрмоленка, Н. Кузнецової, Л. Лейби, А. Мірошниченка, М. Шульги, В. Янчука та ін.

Водночас, незважаючи на поступове збагачення наукових уявлень щодо земельної політики та практики її правового опосередкування в українських землях з другої половини XVII століття до проголошення незалежності України у 1991 р., низка питань усе ще потребує пошуку максимально повної адекватної відповіді на них, оскільки системні наукові праці монографічного характеру з відповідної проблематики на даний момент відсутні. Зберігає свою актуальність проблема комплексного аналізу ідейних, організаційних, нормативних та інших засад діяльності суб'єктів владних повноважень, що здійснювали правову регламентацію земельних питань, а також в цілому ролі держави як специфічного учасника земельних відносин в означений у дослідженні історичний період, визначення доміант правової культури українського народу, які безпосередньо впливали на землеробство та землекористування, роль сільської громади у формуванні та розвитку земельних відносин й т. ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в межах та відповідно до Комплексної теми науково-дослідних робіт Харківського національного університету внутрішніх справ «Законотворча та законодавча діяльність в Україні», державна реєстрація № 0113U008189. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 5 від 31.05.2013).

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері землеволодіння та землекористування в Україні.

Предметом дослідження є регулювання земельних відносин в Україні у другій половині XVII – XX столітті у історико-правовому та інституційному вимірах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від другої половини XVII ст. – становлення українських національних державних інститутів регулювання земельних відносин, до проголошення незалежності України у 1991 році. Водночас, з метою світоглядного та історико-правового порівняння автор періодично виходить за окреслений період, що надає можливість у всьому спектрі історичних, філософських, юридичних питань виявити цілісну картину земельних відносин у встановлених темпоральних межах.

Територіальні межі дисертаційної роботи охоплюють українські землі у їх нинішньому етнографічному розумінні, які у свій час входили до складу Гетьманщини, Російської імперії, УСРР. При цьому автор свідомо не студював становлення та розвиток земельних правовідносин у складі інших держав, оскільки вважає це предметом окремого спеціального дослідження. Разом з тим, історико-правовий матеріал, пов'язаний із регулюванням земельних відносин на західноукраїнських землях, за необхідності використовувався у дослідженні для застосування компаративно-правового аналізу. Термін «Україна» вживається не у державно-правовому, а у

історичному та географічному сенсі.

Методи дослідження. У дисертаційному дослідженні застосовано органічне поєднання філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціально-юридичних методів пізнання. Базовими підходами щодо аналізу правового виразу суспільних явищ, пов'язаних із земельними відносинами стали діалектичний – стосовно внутрішніх джерел та рушійних сил розвитку і цивілізаційний – задля визначення сутнісних характеристик відповідних процесів.

Цивілізаційний вектор історичних процесів пронизує увесь масив правотворчої та правозастосовної діяльності протягом тривалого досліджуваного періоду, а в суперечності двох цивілізаційних парадигм у земельних відносинах – індивідуалістичної та знеособленої общинної полягають ті самі діалектичні протилежності, проведені через правову культуру і правове розуміння, суперечність яких і є основною діалектичною характеристикою земельних відносин в Україні.

І діалектичний, і цивілізаційний підходи у розумінні гегелівської діалектики форми і змісту дали можливість застосувати їх щодо всього тексту роботи, за необхідності використовуючи феноменологічний підхід – у розумінні правових явищ як єдиного нерозривного і нерозчленованого цілого, де все взаємозалежне, де виступають у постійному діалектичному зв'язку такі феноменологічні сутності як духовне й матеріальне, психологічне й соціальне, належне і суще тощо.

Поруч із цим складність і багатоаспектність предмета дослідження вимагало застосування спеціально-наукових методів, використання яких під кутом зору цивілізаційного і феноменологічного підходів дало можливість уникнути філософсько-правової еkleктики при формуванні методологічної бази дослідження.

Окрім того, застосування категорій діалектики (загальне та особливе, необхідне і випадкове, можливість і дійсність, зміст і форма, причина і наслідок) дало змогу всебічно охарактеризувати інституційно-правовий вимір земельних відносин в козацьку добу (підрозділи 2.1 та 2.2). Логіко-семантичний та формально-логічний методи використано в ході осмислення основних понять і категорій дослідження (підрозділи 1.1 та 1.2).

Використання системного методу сприяло систематизації та узагальненню існуючих в історико-правовій думці поглядів щодо результатів та оцінок реформи інститутів земельної власності 1861 р. (підрозділ 3.1). Системний (інтегральний) та загальноцивілізаційний методи, в єдності з методом герменевтики забезпечили осмислення масштабів та наслідків земельної реформи П. Столипіна та диференціацію суб'єктів земельної власності (підрозділ 3.3).

Аксіологічний метод використовувався для всебічної характеристики правових засад общинної земельної власності в ідеології соціалізму (підрозділ

5.1).

Принцип генетичної спорідненості в розвитку приватновласницьких земельних відносин дав змогу прослідкувати історичну спадкоємність української землеробської культури в її цивілізаційно-правовому вимірі та продемонструвати інституційно-правове бачення земельних відносин суб'єктами українського державотворення в період 1917-1921 рр. (підрозділ 4.1).

Інституційний підхід дозволив охарактеризувати правовий контекст колективізації земельних відносин в період сталінського тоталітаризму та державно-правові інститути регулювання земельних відносин в постсталінську добу (підрозділи 5.3 та 5.4).

Застосування логічного інструментарію з філософії екзистенціалізму і персоналізму сприяло аналізу утвердження приватновласницьких земельних відносин у правових реформах уряду Гетьманату (підрозділ 4.2) та наданню неупереджених історико-правових оцінок результатів діяльності Директорії у галузі земельних відносин (підрозділ 4.3).

Один із конкретно-наукових методів – статистичний – дав змогу за найбільш значущими цифровими показниками виявити тенденції та результати перетворення Росією інституційно-правових засад земельних відносин на теренах України у другій половині XVIII століття (підрозділ 2.2).

Також у дослідженні використано спеціально-правові методи в їх оптимальному співвідношенні: історико-правовий метод забезпечив розкриття еволюції правового регулювання земельних відносин в Україні у вказаних хронологічних межах; порівняльно-правовий – надав можливість порівняти особливості правової регламентації та законодавчого закріплення моделей і засад земельно-правових відносин у вітчизняній та зарубіжній практиці в їх ретроспективі; нормативно-догматичний (юридико-технічний) – використано для тлумачення юридичних текстів, що стосуються нормативно-правового регулювання земельних відносин.

Прогностичний метод сприяв обґрунтуванню можливих напрямів реформування земельних відносин в Україні.

Мета і задачі дослідження. Мета роботи полягає у створенні цілісної наукової концепції правового регулювання земельних відносин на теренах України з другої половини XVII століття до проголошення незалежності України у 1991 р.

Визначена мета зумовила постановку та вирішення наступних *задач*:

– у контексті вітчизняних та зарубіжних історико-правових надбань, а також сучасних досягнень науки земельного права України охарактеризувати генезу та подальшу еволюцію парадигми земельних відносин, визначити її вплив на розвиток сучасних державотворчих процесів;

– виявити масив історико-правової, загальноісторичної, філософської, політичної, етнографічної, економічної, культурологічної літератури, яка

відображає стан правового забезпечення та історичні етапи розвитку земельних відносин на теренах України від середини XVII століття до початку 90-х рр. XX ст. задля визначення ступеня наукової дослідженості обраної проблеми;

- на підставі доробку вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі історії держави і права, сформуванню концептуального теоретичного підґрунтя, джерельну та методологічну базу дослідження;

- у контексті юридичної спадщини минулого та сучасних історико-правових напрацювань охарактеризувати еволюцію галузевої належності норм, що регулювали земельні відносини, на підставі чого визначити особливості правового статусу землі як об'єкту публічно-правових та приватноправових (майнових) відносин, простежити його еволюцію та динаміку розвитку;

- розширити межі та систематизувати існуючі правові уявлення щодо суб'єктів владних повноважень, які упорядковували земельні відносини на теренах України з часів формування Української козацької держави до розпаду Союзу РСР та відродження незалежної України;

- комплексно подати історико-правову характеристику еволюції правосвідомості власників та користувачів земельних ресурсів на теренах України протягом означеного періоду;

- відновити історико-юридичну картину процесів державотворення на теренах України, в т.ч. процесів українського державотворення гетьманської доби, та його впливу на формування і розвиток земельних відносин та статусу землі;

- надати історико-правову оцінку ефективності діяльності суб'єктів українського державотворення періоду відновлення української державності у 1917-1920 рр. в частині упорядкування земельних відносин;

- надати комплексну історико-правову характеристику еволюції правової політики радянської влади у сфері земельних відносин, виявити відображення в ній ідеологічних настанов правлячої партії;

- визначити значення набутої Україною юридичної спадщини у сфері регулювання земельних відносин періоду дорадянської та радянської доби для подальшого розвитку та вдосконалення правового регулювання земельних відносин.

Наукова новизна одержаних результатів визначається як специфікою обраної теми, так і інноваційним підходом до її дослідження. Робота є першим комплексним системним дослідженням проблеми становлення й подальшої трансформації регулювання земельних відносин в Україні протягом середини XVII – кінця XX століття, їх концептуальним обґрунтуванням на базі сучасних світових методологічних підходів.

Наукова новизна дослідження та особистий внесок автора зосереджені у наступних положеннях:

уперше:

– розроблено і обґрунтовано цілісну концепцію закономірностей як прогресивних, так і негативних змін правового регулювання земельних відносин на теренах України у дорадянську добу та радянський час, показано етапи її розвитку та деградації, подано комплексний аналіз ідейних, організаційних, нормативних та інших засад діяльності суб'єктів владних повноважень, що здійснювали правове опосередкування земельних питань з другої половини XVII століття до проголошення незалежності України у 1991 р.;

– встановлено генетичний зв'язок між дорадянською, радянською і сучасною правовими парадигмами як на доктринальному, так і на правотворчому та правозастосовному рівнях у результаті опрацювання значного масиву (сукупності) теоретичних понять та юридичних термінів, що застосовувалися в ході регулювання земельних відносин на українських землях у складі Російської імперії та СРСР;

– введено до наукового обігу та систематизовано значний масив архівних джерел, які раніше не використовувалися у юридичних дослідженнях, наново та неупереджено переосмислено правову спадщину (загальновідомі пам'ятки права, що містили правила та приписи щодо обігу землі) завдяки чому показано: особливості розвитку формування всього спектру земельних відносин; тенденції розвитку принципів та правил, що розвинули згодом систему публічно-правових норм, які опосередковували земельні відносини; характер взаємовідносин людина – держава під час вирішення питань, що стосувалися обігу землі;

– обґрунтовано висновок про те, що еволюція земельних відносин являє собою, передусім, соціальний процес, який виражається одночасно в правовій, економічній, духовній, релігійно-моральній сфері; його сутність в конкретно-історичних умовах суспільно-правового минулого України полягала у протиборстві двох тенденцій – розвитку ринкових фермерських відносин, які органічно були притаманні українській хліборобській цивілізації, та насадженням кріпосництва як наслідок колоніальної політики сусідніх імперій, передусім Російської, наслідком чого стало повторне покріпачення селян у кінці XVIII ст. та «розселення» і голод кінця 20-х – початку 30-х рр. XX століття;

– доведено, що домінантою правової культури українського народу є приватна земельна власність та політично вільний селянин, який не був позбавлений жодних громадянських прав і свобод. Наголошено, що спроби звузити традиційні права і свободи приватного землеволодіння та зруйнувати рівноправні земельні відносини Польською державою після Люблінської унії спричинили Національну революцію (визвольну війну), під час якої відбувалося активне формування Козацької держави, яка відродила й оновила правові норми приватновласницького землеволодіння. Козацькі вольності

сформували міцну ціннісно-світоглядну основу українського народу і мають більш ніж суттєву символічну значимість для нинішнього українського державотворення;

– доведено, що наслідком проведених на Півдні України реформ земельних відносин, стало, по-перше, істотне зростання населення Півдня України, зокрема й за рахунок залучення німецьких фахівців з організації сільськогосподарського виробництва; по-друге, формування кола суб'єктів сільськогосподарського виробництва з числа колишнього вільного козацтва та селян-кріпаків, які знайшли на південноукраїнських землях захист і набули юридичного статусу вільних власників землі;

– показано, що еволюція правового регулювання земельних відносин з часів ліквідації Гетьманщини й до середини XIX століття виявляється у тому, що юридичне унормування та упорядкування обігу землі, в т.ч. на українських землях, розпочалося та тривалий час відбувалося (в значній мірі, а часом і переважній) в межах публічного права. З середини XIX століття та до моменту розпаду імперій на початку XX століття, правове опосередкування земельних відносин починає відбуватися в межах приватного права, розвитку цивільного обігу, що стало стрімким поштовхом для розвитку сільського господарства та зміцнення інституту приватної власності на землю;

удосконалено:

– ключові підходи до розуміння правового регулювання земельних відносин в історії українського народу після того, як він був розділений між двома ідеологічно несумісними цивілізаціями;

– наукові твердження про те, що на теренах України з часів існування Литовсько-Руської держави ключову роль у формуванні та розвитку земельних відносин відіграла сільська громада. Це поняття за своїм змістом не є тотожним «російській поземельній общині». В українській сільській землеробській громаді як одиниці самоврядування приватновласницькі сімейно-господарські відносини були домінуючими. По-друге, українська землеробська сільська громада з її приватновласницькими земельними відносинами втілила правові норми Литовських Статутів у повсякденну виробничу суспільно-господарську практику, що сприяло її традиціоналізації, консервації та передачі від покоління до покоління, зберігаючи індивідуалізовану форму приватного землеволодіння;

– існуючі знання щодо статусу та режиму землі як об'єкту права, а також щодо становища її власників та користувачів, які полягають в уточненні особливої ролі держави як специфічного учасника земельних відносин на українських землях, що входили до складу Російської імперії та СРСР, а також надмірність впливу норм публічного права на формування земельних відносин в Україні у період входження до складу імперій;

– існуючі у вітчизняній історико-правовій літературі підходи щодо розуміння ставлення урядів УНР до правового регулювання земельних

відносин. Незважаючи на нагальну необхідність подолання кризи що виникла після Першої світової війни, та забезпечення в Українській державі розвитку сільського господарства відповідно до принципів приватної власності у всіх сферах господарювання, урядовці УНР не мали достатнього рівня теоретично-правового розуміння розбудови української національної держави, не володіли організаційними здібностями для мобілізації українського народу в його боротьбі за державну незалежність і були значною мірою у своєму світогляді обмежені російською соціалістично-общинною ідеологією. Плутанина в юридичній термінології стосовно розуміння власності на землю, статусу суб'єктів земельних відносин та їх ролі в державотворенні спричинила сум'яття в суспільній свідомості та дезорієнтувала її бачення майбутнього України. Надмірна політизація та невиразність політичної думки щодо проведення земельних реформ сприяли анархізації соціальних рухів. Хибне розуміння сутності землевласницьких відносин всередині селянської громади призвело до вироблення стратегії державних реформ УНР на основі скасування приватної власності на землю та її соціалізації;

– вітчизняну історико-правову оцінку поразки Української революції 1917–1921 рр. та наголошено, що однією з вагомих причин ліквідації української державності були суттєві прорахунки уряду Директорії у правовому розумінні сутності земельної власності та місця і ролі національної буржуазії, а також недооцінка загрози з боку російської соціалістичної ідеології, що пропагувала соціалізацію землі;

набули подальшого розвитку:

– усталене в сучасній вітчизняній історико-правовій та галузевій юридичній науці концептуальне положення, що базовою, фундаментальною, докорінною відмінністю сучасного українського земельного права, яке визначає статус земель різних категорій, а також правовий стан учасників земельних відносин, складається із багатьох норм та інститутів – від правового унормування земельних відносин з часів античності до 90-х рр. ХХ століття (моменту руйнації імперських держав) на теренах України. Так, в умовах сьогодення під час набуття права власності на землю, правове становище землевласників, землекористувачів жодним чином не зумовлене соціально-політичним становищем людини, тоді як ретроспективний аналіз правового регулювання земельних відносин у минулому, та історичний досвід у сфері землекористування вказує на те, що соціальна та політична нерівність впливала на юридичну можливість набуття права власності на землю, була негативним чинником, що гальмував прогресивний розвиток земельних відносин;

– твердження, що правове реформування земельних відносин за реформою 1861 р. було здійснено в умовах, коли продуктивні сили сільського господарства України були розвинені суттєво більше, ніж в центральній та східній Росії. Наголошено, що окремі елементи реформи містили у собі

елементи правової культури західноєвропейської цивілізації і були спрямовані на капіталізацію земельної власності та монетизацію аграрного бізнесу. Тобто ця реформа сприяла розвитку на українських землях національної буржуазії;

– наукові уявлення про ключові параметри реформування правових засад землекористування і землеволодіння, що передбачалися програмою П. Столипіна (абсолютне обмеження будь-яких форм общинного землеволодіння, тобто усунення з соціально-економічного поля поземельної общини Росії; передача у приватну власність усіх земель, звільнених від общинного землекористування і землеволодіння, особам, які воліють самостійно вести сільськогосподарську діяльність на засадах свободи, конкуренції і товарно-грошових відносин; зміцнення самоврядування на трьох рівнях адміністративного управління земельними ресурсами: в сільських громадах, у волостях і губерніях);

– положення відносно кращих наслідків проведення столипінської реформи в українських губерніях оскільки, по-перше, в українському селі (сільському господарстві) на час реформи вже були досить розвинені капіталістичні відносини; по-друге, ще до реформи в українському селі сформувалися великі землевласники, переважна більшість яких вміло скористалася можливостями, які відкривалися реформами; по-третє, завдяки оренді землі, яка в період реформи набула велике поширення, при всій недосконалості її організації, певній частині селян вдалося покращити своє соціальне становище; по-четверте, оскільки в Україні ніколи не панувала община, основні зусилля в процесі реформи спрямовувалися не на її знищення, а на більш прогресивні соціальні й організаційні цілі;

– наукові висновки про те, що суцільну колективізацію сільського господарства, що здійснювалася в УСРР за партійними настановами, за своєю сутністю була поверненням (із певною історико-правовою специфікою та під новим гаслом «ліквідації куркульства як класу») до концепції общинної організації землеробства, традиційної для російської, зокрема імперської державності, яка суперечила українському землеробському укладу та вже задовго до цього виявила свою неефективність. Яскравим підтвердженням того, що подібна організація землеробства притаманна недемократичним, тоталітарним державам, може слугувати факт збереження (у дещо зміненій формі та під іншою назвою) колгоспів у роки нацистської окупації України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що одержані в результаті дослідження висновки і пропозиції можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – як основа для подальшого дослідження проблем земельних правовідносин в державі;

– у правотворчості – в ході уточнення та доповнення чинних законодавчих та підзаконних актів, що буде сприяти поліпшенню правового регулювання земельної власності;

– у правозастосовній діяльності – з метою покращення практичної діяльності суб'єктів регулювання земельних відносин;

– у навчальному процесі – під час підготовки підручників, посібників, навчально-методичних комплексів та викладанні дисциплін «Історія держави та права України», «Земельне право», «Аграрне право» тощо.

Апробація результатів дослідження відбувалась в процесі обговорення її концепції, основних положень і висновків на засіданнях кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ. Підсумки розроблення проблеми в цілому, окремих її аспектів, одержані узагальнення і висновки було оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах, зокрема: «Актуальні проблеми реформування системи законодавства України» (м. Запоріжжя, 28 лютого – 1 березня 2014 р.), «Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні» (м. Одеса, 13-14 червня 2014 р.), «Юридичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Київ, 13 – 14 червня 2014 р.), «Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства» (м. Харків, 20 – 21 лютого 2015 р.), «Новітні тенденції сучасної юридичної науки» (м. Дніпропетровськ, 4 – 5 грудня 2015 р.), «Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії» (м. Харків, 4 – 5 грудня 2015 р.), «Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності» (м. Львів, 15 – 16 квітня 2016 р.), «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку»: (м. Запоріжжя, 27 – 28 травня 2016 р.), «Актуальні питання теорії та практики застосування сучасного вітчизняного та міжнародного права» (м. Київ, 10 – 11 червня 2016 р.)

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення у опублікованих автором одній одноосібній монографії, у двадцяти чотирьох статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, у тому числі сімох – у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлена дисертація, або у фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз; а також тезах дев'яти доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з 5 розділів, що поділяються на 15 підрозділів, вступу, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 473 сторінки. Основний текст дисертації становить 362 сторінки, список використаних джерел (1052 назви) – 111 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, окреслено зв'язок з науковими планами, поставлено мету і визначені задачі дослідження, його об'єкт,

предмет, методологію, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено дані про їх апробацію і структуру роботи.

Розділ 1 «Історіографія, джерельна база і методологія дослідження» складається з двох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Історіографічні та джерелознавчі основи дослідження»* звертається увага на те, що спеціальні, комплексні монографії з означеної проблематики, які охоплюють встановлені у дослідженні хронологічні рамки, майже відсутні. Водночас, існує велика кількість наукових праць, які фрагментарно торкаються названої тематики. Цей масив наукової літератури створювався протягом трьох періодів – дорадянського, радянського та пострадянського (сучасного).

Кінець XIX – початок XX ст. став першим періодом сплеску наукового інтересу до проблем правового опосередкування земельних відносин, внаслідок чого з'являються праці правників В. Антоновича, М. Володимирського-Буданова, А. Кауфмана, О. Кістяківського, М. Костомарова, Н. Максимейка, О. Малиновського, Д. Міллера, К. Неволіна, Б. Ольшамовського та істориків М. Грушевського, Г. Вернадського, А. Градовського, Б. Грекова, Н. Полонської-Василенко, М. Дьяконова, Г. Максимовича, І. Крип'якевича.

Питанням формування земельної власності на українських землях присвячені наукові студії дорадянських дослідників В. М'якотина, Н. Василенка, Д. Багалія, Л. Падалки. Після подій 1905 р. з'явилися наукові розвідки таких українських дослідників, як М. Порш, Є. Чикаленко, М. Стасюк, В. Садовський, М. Гехтер, О. Вишневський (під псевдонімом О. Скоропис-Йолтуховський), П. Лященко.

Окремо необхідно зазначити, що праці вчених дорадянського періоду, таких як: Л. Кассо, А. Чупров, А. Леонт'єв, І. Страховський, А. Ососов, В. Ржевський сформували методологічні підвалини для формування в майбутньому системи сучасного земельного права України.

Характерною рисою праць цього періоду є полеміка навколо юридичних категорій «домогосподар», «право власності», «сімейна власність» та спроби адаптувати їх до нових реалій. Особливо гостро обговорювалася сутність поняття «право на землю», що пояснювалося політичною боротьбою.

Критично осмислюючи праці радянського періоду (1917–1991), варто звернути увагу на праці таких дослідників історії земельних процесів як: Г. Аксененко, О. Анфімов, С. Дубровський, П. Зайончковський, П. Першин, І. Ковальченко, Н. Єгізарова, В. Теплицький, Ф. Назаренко, І. Ганжа, О. Овсяников, С. Сидельников, М. Лещенко, Т. Лазанська, С. Фукс.

У новітній історії держави і права України, яка бере свій початок з 1991 року окремі питання розвитку земельних відносин стали предметом наукового аналізу таких правників, як І. Бойко, О. Бондар, О. Головка, В. Гончаренко, П. Захарченко, О. Копиленко, В. Кульчицький, Д. Селіхов, А. Мірошниченко,

Н. Исаченко, Р. Ємець, А. Рогожин, Б. Кіндюк, Н. Крестовська, О. Кулішенко, Т. Саркісова, Б. Тищик, І. Усенко, В. Чехович, Ю. Шемчушенко, О. Ярмиш та ін.

Актуальні питання ринку землі, права власності на землю та розвитку земельного законодавства України висвітлюють В. Галушко, В. Гуревський, В. Сидор, А. Третяк, В. Носік, В. Семчик, М. Шульга, Д. Ковальський, О. Гуторов, П. Саблук, В. Сайко, Л. Бойко, Д. Добряк, І. Кошкалда.

Джерелознавче підгрунття дослідження склали інкорпоровані автором в залежності, насамперед, від цільового призначення загальнодоступні документи: 1) закони, акти, що прирівнювалися до них, прийняті вищими представницькими або іншими органами влади; 2) підзаконні нормативно-правові акти; 3) документи та інші матеріали організаційно-розпорядницького, фінансового, господарського та іншого характеру; 3) результати діяльності політичних партій – декларації, маніфести, програми, рішення з'їздів та конференцій з аграрного питання; 4) документи, що містять статистичну звітність, їхні збірки; 5) періодична преса; 6) мемуари державних діячів минулого та роздуми сучасників українського державотворення.

Інституційно-правові засади земельних відносин у XVII–XIX ст. відображені у правотворчій діяльності гетьманських урядів та гетьманів – універсалах, договірних статтях, угодах, а також у законодавстві Російської імперії, у складі якої після скасування української державності опинилися українські землі. Значну увагу приділено конституційним та іншим правовим актам Української Народної Республіки, Директорії, Гетьманату, а також законодавству радянської доби.

Архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву (м. Київ), а також Державного архіву Харківської області та ін. дозволили вперше ввести у науковий обіг раніше неопубліковані джерела з земельного питання.

Найбільшу допомогу у висвітленні проблем регулювання земельних відносин в Україні протягом другої половини XVII – початку 90-х рр. XX ст. надало опрацювання фондів Центрального державного архіву (м. Київ), зокрема, ф. 51 – «Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів, 1656–1764»; ф. 59 – «Київська губерньська канцелярія, м. Київ, 1708–1782»; ф. 442. – «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ, 1827–1916; ф. 486 – Київська палата цивільного суду, м. Київ, 1782 – 1880»; ф. 493 – «Київський удільний округ Головного управління уділів Міністерства імператорського двору і уділів, м. Київ, 1814–1924»; ф. 1191 – «Канцелярія тимчасового харківського генерал-губернатора, м. Харків, 1872 – 1879»; ф. 1407 – «Колекція універсалів, привілеїв і листів українських гетьманів, великих литовських князів і польських королів, грамот російських царів, 1385, 1648–1764»; ф. 1537 – «Чернігівський губерньський магістрат, м. Чернігів, 1782–1797»; ф. 1710 –

«Слобідсько-Українська губернська канцелярія, м. Харків, 1765–1784»; ф. 1817 – «Бригадна канцелярія слобідських полків, м. Охтирка Охтирського полку, 1762–1765» та ін.

Серед фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України найбільш насиченими, з огляду на тематику нашого дослідження виявилися ф. 1 – «Верховна Рада України, 1917 – 2002»; ф. 9 – «Міністерство народного господарства Української Народної Республіки, 1919 – 1922»; ф. 12 – «Особлива колегія Вищого контролю (ОКВК) по земельних суперечках при Народному комісаріаті Земельних справ УРСР м. Харків, 1922 – 1928»; ф. 27 – «Міністерство сільського господарства УРСР, м. Київ, 1919 – 1991»; ф. 84 – «Українське землевпорядне управління Народного комісаріату земельних справ УСРР (УКЗУ), м. Харків, 1931 – 1934»; ф. 121 – «Немирівська волосна земельна управа, м. Немирів Немирівської волості Брацлавського повіту Подільської губернії, 1919»; ф. 165 – «Київська повітова земельна управа, м. Київ, 1917»; ф. 267 – «Новгород-Сіверський повітовий земельний комітет, м. Новгород-Сіверський, Чернігівської губернії, 1917 – 1918».

У *підрозділі 1.2 «Теоретико-методологічні засади та логічний інструментарій дослідження»* охарактеризовано детермінанти, що вплинули на формування методології та філософії дослідження.

Плідним фундаментом дослідження є метод матеріалістичної діалектики. Аксіологічний підхід до аналізу державно-правових явищ допоміг розкрити політико-правові цінності на підставі яких відбувалося в різні історичні періоди регулювання земельних відносин. Синергетичний підхід став в нагоді під час виявлення суперечок та метаморфоз розвитку суспільно-політичного життя, що детермінували вироблення правових тих чи інших канонів й постулатів, на яких формувався механізм правового регулювання земельних відносин, правова політика держави у цій сфері.

Застосування цивілізаційного методу дало змогу проаналізувати всі явища і тенденції в межах земельних відносин не з позицій абстрактної ідеологічно-пропагандистської періодизації історії людства, а з позицій об'єктивної і конкретної її періодизації та на цій основі визначити місце української цивілізації. За необхідності використовувався феноменологічний підхід – у розумінні правових явищ як єдиного нерозривного і нерозчленованого цілого.

Наповнити роботу глибинним філософським смислом, напрацювати світоглядні концепти та ідеологеми, на яких базуються висновки роботи, репрезентувати (на основі вивчення пам'яток та історичних джерел права, де упорядковувалися земельні питання) нову квінтесенцію земельних відносин допомогли нерозривні з аналізом правових явищ базові принципи, такі як: кумулятивність наукових знань, генетична єдність предмета й методу дослідження; науковий плюралізм; системність; спільність історичного й логічного; об'єктивність, наукова класифікація інститутів земельної власності

і земельних відносин, стадіальний історичний розвиток в його причинно-наслідкових зв'язках, неупереджене та раціональне осмислення наслідків реформістських кроків, спрямованих на упорядкування земельних відносин.

Зауважено, що прийоми формальної та діалектичної логіки (єдність протилежностей: аналіз та синтез, індукція та дедукція, сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного) теж становлять загальнонауковий рівень методології цього дослідження. Водночас, наведені вище загальнонаукові методи застосовувались у формі комбінації та поєднання.

Зазначається, що одним із головних завдань дисертаційного дослідження є концептуалізація логічних систем, понять і термінів, які визначають особливості упорядкування інститутами держави і права форм земельної власності, суб'єктів землекористування як невід'ємної частини суспільної життєдіяльності. Основоположні категорії «земля», «земельна власність», «земельні відносини», «суб'єкти землеволодіння» аналізуються в логічній єдності з поняттями та термінами, зміст і обсяг яких входить в систему української національної державно-правової, виробничої і духовної культури як сукупного здобутку матеріальних і духовних цінностей, які складають основу життєдіяльності і самовідтворення.

За допомогою герменевтичного методу відбувалося розуміння джерел права та їх інтерпретації учасниками суспільних відносин, зокрема суб'єктами земельної власності і земельних відносин. Герменевтична методологія відкрила можливість глибше і всебічно зрозуміти зафіксовані у джерелах права поняття та терміни, які розкривають ціннісно-світоглядну сутність державно-правових інститутів, що вибудувались на основі приватновласницьких земельних відносин суб'єктів державотворення.

Використання інституційного підходу сприяло характеристиці образів права та соціалізації українського народу, які формувалися на основі землеробської культури та інституційного оформлення земельної власності і земельних відносин за взірцем римської держави і права. Найбільш наочними з них є інститути сім'ї і сільської громади як суб'єкта земельної власності.

Що ж до юридичних приписів, які визначали статус учасників земельних правовідносин та правовий режим землі, то під час їх дослідження застосовувались юридичні методи, які посіли провідне місце серед спеціально-наукових методів, насамперед формально-догматичний метод (спеціально-юридичний).

Розділ 2 «Інституційно-правові основи земельних відносин у другій половині XVII – наприкінці XVIII ст.» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Еволюція права власності на землю в Україні-Гетьманщині» звертається увага на тому, що по закінченню повстання Б. Хмельницького в Україні на якийсь час майже зовсім зникають класові та станові відмінності і ніяких твердих і різких та станових меж між козацтвом і

«поспільством» не існує, перехід від однієї групи в другу був звичайним явищем. В цей час у Запорізькій Січі провідною світоглядною ідеєю була правова рівність у земельних відносинах, і козаки не сприймали саму ідею інституту одноосібного володаря землі з династичною традицією. Констатується, що у Гетьманській державі були скасовані панські кріпості на землю.

Водночас, становлення української козацької державності у другій половині XVII ст. характеризується головним чином формуванням чисельної соціальної верстви, яка стає власниками земельних наділів, основним суб'єктом господарювання і політичного життя. На цьому тлі відбувається відмежування землевласницької верстви від низового козацтва, не пов'язаного із земельною власністю.

Далі в роботі подано характеристику джерел права, що містили правові приписи з земельних питань. Зазначається, що до ліквідації політичної і правової самостійності Козацької держави діяли норми звичаєвого права, Литовський статут (третій, 1588 р.), збірники магдебурзького права – «Право Хелмінське», «Зерцало саксонів» П. Щербича, «Порядок прав цивільних» Б. Гроїцького, «Артикули права магдебурзького», а також акти царської влади, церковного права, правові звичаї. Поряд з цим були чинними акти гетьманської влади і Генеральної військової канцелярії, зокрема гетьманські універсали, ордери, інструкції, листи, декрети, грамоти, які були загальнообов'язковими і визначали правове становище окремих установ, станів, осіб чи господарств.

Згідно з цими актами способами набуття землеволодінь були спадкування, дарування, обмін, купівля-продаж, освоєння нових земель. Згодом виникли нові і способи набуття права землеволодіння, такі як: отримання на ранг за службу, пожалування з боку царя, гетьмана чи полковника, а також за давністю володіння. Їх поява була обумовлена фактом переходу землі, якою володіли раніше польські магнати і шляхта, у загальновійськову власність. Загальний правовий режим володіння землею розрізнявся на такі форми як вотчина і держання.

Зазначено, що представники польської шляхти, що опинилися на українських землях, протягом XVIII століття не залишали спроб відновлення своїх прав на маєтності, але царський уряд, втілюючи політику русифікації земельної власності, залишав скарги та позови без розгляду, цілеспрямовано перешкоджаючи набуттю права власності на землю поляками-католиками.

Селянство Гетьманщини XVII-XVIII століть ділилося на дві основні соціальні групи – залежних від власників маєтностей та особисто вільних. До першої групи належали піддані старшини, шляхти, монастирів. Друга група мала фактично те саме соціальне становище, що й перша, а відрізнялась хіба що характером виконуваних повинностей і різних поборів. В одному випадку переважали панщинні відробітки, в іншому – співіснували з іншими

повинностями, наприклад, сплатою поборів грошима або натурою.

Не було правових обмежень вільним селянам щодо зміни місця проживання і господарювання.

У підрозділі 2.2 «Зміни російським урядом ціннісно-нормативних засад регуляції земельних відносин на українських теренах» наголошується, що упродовж майже сторічного перебування Гетьманщини у складі Росії норми Литовського статуту були чинними. У цьому контексті слід акцентувати увагу на те, що після утвердження Гетьманщини колишні польські земельно-феодальні відносини були практично знищені і замінені «козацькою займанщиною».

Основною причиною того, що українська козацька держава у подальшому не реалізувала себе в тогочасному геополітичному просторі, був конфлікт між представниками козацької старшини, який Росія використала на свою користь. Після утвердження московського самодержавства Україна поступово втрачала реальні можливості відновити у повному обсязі свій державно-правовий суверенітет. В міру того, як самодержавство розміщувало на території України свої військові гарнізони, посилювалась присутність і російської державно-правової термінології, яка багато в чому контрастувала з українською юридичною лексикою. Московське самодержавство з його інститутами кріпосництва та мілітарними репресивними силами було зацікавлене в будь-який спосіб схилити на свій бік частину української козацької старшини, надаючи різного роду привілеї, зокрема титулування дворянством та забезпечення правом на приватне землеволодіння і закріпачення селян. Вже до 1663 р. автономія була суттєво звужена (другі Переяславські та Батуринські статті).

Петро I почав змінювати норми функціонування державно-правових інститутів, які були успадковані від Литовсько-Руської держави та істотно удосконалені в козацьку добу. Ці інститути були ліквідовані або реформовані відповідно до потреб російського абсолютизму і кріпосництва. Своєю чергою, після першого скасування Гетьманщини Петром I (ліквідації гетьманського уряду) розпочалася широкомасштабна інтервенція кріпацьких інститутів через систему «жалування» служилому дворянству українських земель разом із селянами. Також слід звернути увагу на те, що централізація інститутів державної влади на теренах України завершилась заміною земських управ, які були традиційними інститутами державної влади і слугували для упорядкування земельних відносин та забезпечення права власності селян на земельну ділянку та вільну торгівлю, інститутами губернаторства на чолі з воєводами, які були водночас і наглядачами судів у губерніях. Адміністративно-правові реформи земельних відносин неминуче наслідували військово-політичну орієнтацію Петра I на розширення меж Російської імперії. По-друге, Петро I утвердив імперський інститут самодержавства. Після ліквідації Петром I української державності (Гетьманщини) впроваджені ним

адміністративно-правові реформи регулювання земельних відносин зрівняли усі соціальні групи українського народу з іншими російськими підданими.

У підрозділі 2.3 «Перетворення у правовому регулюванні земельних відносин на українських землях кінця XVII–XVIII ст.» аналізуються проведені в цей історичний період імперською Росією реформи у сфері земельних відносин. Підкреслюється, що Петро I запровадив у земельно-правові відносини інститут майорату, тобто жалування земельної власності дворянам українського походження за їх вірну службу державі без права її безкоштовного і безпідставного відчуження. Володареві майоратних (сімейних) володінь надавалося право передавати жалувану земельну власність своїм спадкоємцям, якщо їх представники служили у військових підрозділах Російської імперії. Жалувана представникам українського дворянства земельна власність підтверджувалася імператорським указом і мала правовий статус «пожалування». При цьому правові норми регулювання жалуваною земельною власністю передбачали відчуження цієї власності та її передачу в резерв казенної власності, якщо її володар або його спадкоємці порушили умови жалування. Одночасно з цим вказується на те, що нормативне регулювання земельних відносин на території Гетьманщини за часів Петра I було в контексті загальної політики, спрямованої на поглинання приватновласницьких інтересів державою, що врешті-решт виразилося в чиновницькій різноманітності державних обов'язків.

Петро I також відмінив одну із статей, яка діяла з 1 лютого 1606 року і передбачала, що кріпосні селяни, які втікали в голодні роки від своїх поміщиків, у разі їх виявлення не будуть повернені своїм власникам. Тим самим імператор посилив правовий статус кріпосних селян, які втратили можливість позбавитися від своїх поміщиків. Значна частина українських селян була повністю покріпачена за російськими стандартами, а українські землі переходили у власність представникам російського дворянства. Одночасно з цим Петро I розширив правові гарантії отримання у власність земельних ділянок тієї частини козацького стану, яка погодилася вірно служити російській державі.

Далі вказується, що після смерті Петра I, Катерина I і Петро II практично не здійснили жодної реформи, які стосувалися українського селянства. Лише Анна Іоанівна в 1731 р. відмінила закон Петра I про одноосібне успадкування: помістя (тимчасове володіння за службу) в юридичному сенсі прирівняли до вотчини (успадкованого родового володіння) й обидві форми почали іменувати «нерухомим володінням-вотчиною» (успадкованим земельним володінням), яким усі сини могли володіти в рівній мірі.

Наголошується, що особливістю розвитку правового регулювання земельних відносин на теренах України у першій половині XVIII ст. було інволюційне трансформування положень Литовського статуту в Закон «Права, за якими судиться малоросійський народ» від 1743 р., де містилися норми, які

врегулювали діяльність суб'єктів земельних відносин в межах Малоросії.

Далі в роботі аналізується досвід реформування земельних відносин на Півдні України, який було впроваджено Катериною II. Зазначається, що вона замислила ущільнити малозаселені території Півдня України, які були частково освоєні українським селянством в кінці XVII–XVIII ст.

Підкреслюється, що подальша колонізація українських земель Росією була однією із складових реформування земельних відносин в Україні, здійснених московським самодержавством у другій половині XVIII ст.

Констатується, що під час реформування земельних відносин на Півдні України вперше за всю історію розвитку земельних відносин були впроваджені передові в той час європейські стандарти планування земельних ділянок, їх розмежування, будівництва під'їздів, доріг, розв'язки доріг з найбільшою користю для власників землі.

Зазначається, що в ході реформування земельних відносин на Півдні України великою частиною рядового козацтва України було отримано земельні ділянки для ведення сільськогосподарського товарного виробництва. Також у плані заселення Півдня України і формування суб'єктів земельної власності були закладені механізми мотивації і залучення якомога більшої кількості безземельного сільського населення з України, Росії і Білорусії.

У результаті була запроваджена рангова система власників землі, до якої і було введено значну частину колишнього війська запорізького, котре служило в російській армії, тобто було розширено правову можливість українських селян і втікачів з Російської імперії отримати наділ землі і бути приватним власником, організувати сільськогосподарське виробництво сімейним обійстям.

Таким чином, план заселення Півдня України заклав у зміст правового володіння земельною ділянкою принцип служіння державі, який передбачав усім суб'єктам земельної власності прийняти добровільно на себе зобов'язання, по-перше, раціонального землекористування; по-друге, передати його у спадок.

Окремо наголошується, що земельна реформа на Півдні України реалізувалася в нерозривному зв'язку з суспільно-політичними умовами, які склалися в Україні у період знищення запорізьких вольностей Катериною II і після поразки селянського повстання під проводом Омеляна Пугачова. Показова мотивація Катерини II щодо руйнування Січі: запорожці нібито ухиляються від господарського життя й утримують свої степи у дикому стані. В той же час вони винні в тому, що на їх землях поселилося понад п'ятдесят тисяч переселенців з України, які займаються хліборобством.

Розділ 3 «Трансформація регулювання земельних відносин в Україні у складі Російської імперії (XIX – початок XX ст.)» складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 3.1 «Правова реформа інститутів земельної власності 1861 р.

та її наслідки», присвячений аналізу «Положення про селян, які вийшли з кріпацької залежності», та «Маніфесту про звільнення селян від кріпосної залежності», підписаних 19 лютого 1861 р. Олександром II. Підкреслюється, що запровадження реформи земельних відносин та скасування інституту кріпацтва обумовили переведення Російської імперії на рейки буржуазного розвитку та запровадження нового суду, місцевого самоврядування, реформ в армії і на флоті, в системі народної освіти, створення послідовної цензури замість попередньої тотальної тощо.

Водночас констатується, що юридичне звільнення селян та надання їм особистих свобод, громадянських і майнових прав, не позбавило їхню переважну більшість від економічної та фінансової залежності від поміщиків. Наголошується, що селянин мав викупити свою землю у поміщика. Підкреслюється, що автором кінцевого варіанту маніфесту був митрополит Філарет, який зобов'язав парафіяльне духовенство всіма доступними методами закликати селян до сумлінного виконання їхніх обов'язків перед поміщиками.

Зазначається, що разом з маніфестом про скасування кріпосного права Олександр II ввів у дію цілу низку правових норм, які стосувалися саме долі українського народу, по-перше, тих, що визначали правовий статус селян, які вийшли з кріпацької залежності; по-друге, тих, які встановлювали порядок проведення селянської реформи у Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях і частині Харківської; для них було видано спеціальне положення про поземельний устрій. Отже окремими актами малоземельним селянам було надано право самоорганізовуватися у різного роду кооперативи – виробничі, переробні сільськогосподарської продукції та її збуту. Саме ці акти стосовно України сприяли прискореному розвитку сільського господарства.

Реформа 1861 р. найбільш виразно засвідчила, що між населенням українських земель та корінним російським населенням існувала істотна відмінність не лише у навичках землеволодіння і землеробства, але й у виробничій, технічній, агрономічній сферах. Традиційною для Росії була і залишилася в основному общинна форма землеволодіння та малоземельного сімейного подвір'я, тоді як на українських землях сформувалась тісна взаємодія між суб'єктами приватновласницького землекористування і землеволодіння, поміщицьке землеволодіння і сімейно-подвірне виробили спільно стратегію розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні.

Загалом селянська реформа 1860-х рр. була найскладнішою і найнебезпечнішою в соціальному плані, адже вирішувала долю двох станів: поміщиків та селян. Ця реформа була не просто першим великим і принциповим перетворенням, а своєрідним локомотивом, який потягнув за собою подальші реформи. Але були й такі сфери, які не підлягали реформуванню, – це державна система і національна політика.

У підрозділі 3.2 «Реконструкція правових інститутів регулювання земельних відносин в умовах наростання суспільно-політичної кризи»

вказується, що імператор Олександр III, який став до влади після замаху народників на Олександра II, усвідомлював наслідки ліберальних реформ свого батька і дійшов висновку, що лібералізм в російській державно-правовій системі буде згубним для самодержавства. Загалом він проводив реформування земельних відносин і земського урядування, усвідомлюючи неминучість майбутньої конфронтації Росії із європейськими державами, насамперед Австро-Угорщиною та Німеччиною. Звідси випливає, що і в кінці XIX ст. реформування земельних відносин відбувалося відповідно до потреб подальшої мілітаризації всіх сфер суспільного життя та підготовки Росії до нових війн.

Провідною рисою пореформеного розвитку сільського господарства України було те, що воно перетворювалося на товарне виробництво і все більше спеціалізувалося. Водночас процес обезземелення селян був досить помітний, значна частина безземельних селян мігрувала в міста у пошуках роботи, а в революційних подіях 1917 р. вони стали частиною пролетаріату.

Скасування інституту кріпацтва дало поштовх прихильникам монархізму відшукати такі форми господарювання селян, які б забезпечили дохідну частину бюджету держави і водночас зменшили невдоволення селян і ліберального дворянства з приводу подальшого реформування земельновласницьких відносин. Російські народники у своїй полеміці про майбутнє Росії віднайшли таку форму – так звана «поземельна община». В контексті народницької ідеології про земельну общину в 1883 р. відкрився Селянський поземельний банк, який видавав селянам кредити на купівлю землі. З 1887 р. скасовувалася подушна подать, запроваджена ще Петром I, але при цьому зростали податки з усього населення (на третину прямі й удвічі опосередковані). Перешкождали розпаду общини запроваджені норми: земельні переділи можна було здійснювати лише раз на дванадцять років, здавати землю в оренду дозволялося тільки в межах общини.

Програми українських партій, що постали на межі XIX та XX ст. приділяли значну увагу земельному питанню. Так, Українська соціал-демократична робітничка партія у своїй програмі вимагала передачі всіх земель – казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і великих приватних землевласників крайовим автономним одиницям; знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах; скасування законів, які обмежують право селян вільно розпоряджатися своєю землею; права розподілу громадської землі, права виділу; обов'язкового державного перемежування земель; заведення судів, які мали б право зменшувати непомірну орендну плату і нищити всі договори підневільного характеру. На ще більш радикальних позиціях щодо аграрного питання перебувала Українська партія соціалістів-революціонерів.

У підрозділі 3.3 «Зміст та наслідки ідейно-правових засад земельної реформи початку XX ст.: історіософський аспект» в контексті сучасного

праворозуміння автором здійснено конвергенцію наукової спадщини з означеного питання, подано історико-правовий, соціально-політичний та філософський аналіз діяльності П. Столипіна як державного діяча у галузі реформування земельних відносин.

Наголошено, що реформа мала на меті, не порушуючи інститут общинного землеволодіння, розвинути приватну власність на землю, зробити її домінуючою. Наявність юридичної можливості у селянина за його бажанням вийти з общини і закріпити свою ділянку в особисту або родинно-подвірну власність спричинила саме в Україні найбільш активний вихід селян з общини та рух на хутори. В практичній площині це виявилось в тому, що зацікавлена особа, яка вносила заяву про вихід з общини, мала право домагатися, щоб громада «одрубала», тобто виділила їй належну частку в окрему ділянку.

Стосовно результатів Столипінської реформи можемо стверджувати, що після перших обнадійливих змін в селі досить швидко ставало очевидним, що основних завдань реформа вирішити не змогла: не вдалося ні порушити общину, ні створити масовий, надійний кістяк міцних сільських господарів. Основним недоліком проведених реформ було те, що вони були спрямовані передусім на зміну форм землеволодіння, проте не забезпечували розвиток товарно-грошових відносин кооперації, зв'язків з ринком тощо.

Розділ 4 «Розвиток правових засад регулювання земельних відносин у добу Української революції 1917 – 1921 рр.» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1 «Інституційно-правове бачення земельних відносин суб'єктами українського державотворення (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» акцентовано увагу на тому, що 4 березня 1917 р. у Києві було створено Українську Центральну Раду, проте її лідери з самого початку виявилися непослідовними у питанні проведення земельних реформ. Відсутність узгодженого конкретного плану проведення земельної реформи засвідчує I Універсал Центральної Ради, в якому про земельну справу була лише коротка згадка: «Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів.., право порядкування нашими українським землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)» .

Далі в роботі аналізуються положення III Універсалу, в якому декларувалися наміри уряду щодо здійснення земельної реформи. Передбачалося, що право власності на землю буде скасовано, а вся земля, що знаходиться в сільськогосподарському виробництві, буде передана селянам «без викупу». Землю проголошено всенародним надбанням. Також звертається увага на те, що деякі декларовані в III Універсалі ідеї та правила регулювання земельних відносин мали внутрішньо суперечливий характер та

правову невизначеність. Зокрема, поняття «трудова власність», «соціальна власність» не мали чітко окресленого юридичного змісту.

Звертається увага на те, що Центральна Рада універсалами та іншими актами спочатку зруйнувала весь існуючий правовий порядок регулювання земельних відносин, що дістався у спадщину від Російської імперії, водночас і економічну, політичну і соціальну складові буття селянства, а потім залучила соціальну верству, найменш здатну будувати державу, а соціальні структури, які мали реальні можливості брати участь у розбудові європейських державно-правових інститутів регулювання земельних відносин, були ігноровані.

Підкреслюється, що в Конституції УНР 29 квітня 1918 р. приватна власність на засоби виробництва (передусім земельна) не гарантувалась. Таким чином, головне питання соціально-економічної організації суспільства, яке і викликало революцію – питання власності на землю, на конституційному рівні залишалось невирішеним. Творці Конституції свідомо обходили його, залишаючи собі на майбутнє найбільшу свободу маневрувань відповідно до обставин.

У підрозділі 4.2 «Утвердження приватновласницьких земельних відносин гетьманським урядом Української Держави» вказується на те, що реалії та реформи, започатковані Центральною Радою УНР, викликали невдоволення землевласників та представників фінансово-промислових кіл, призвели до утворення уряду гетьмана П. Скоропадського. Він не поділяв основоположні принципи реформування державно-правових інститутів УНР, особливо соціалістичні засади націоналізації і соціалізації землі.

29 квітня 1918 р. ним було проголошено «Грамоту до всього українського народу», в якій, зокрема, декларовано: по-перше, права приватної власності як фундамент культури і цивілізації, поновлюються повною мірою; по-друге, відбувається повна свобода укладання купчих щодо купівлі-продажу землі, а також визначено механізм «вилучення у великих землевласників земель за їх дійсною вартістю для наділення земельними ділянками малоземельних селян»; по-третє, на економічно-фінансовому полі поновлюється повна свобода торгівлі і відкривається широкий простір приватному підприємництву та ініціативі. Водночас, законами про тимчасовий державний устрій України гарантується недоторканість власності.

Звертається увага на те, що П. Скоропадський взяв під особистий контроль підготовку законодавчих актів з проведення земельних реформ. Також він звертав увагу на те, що жодної конфіскації земель у великих і середніх землевласників держава не допустить; кожний клаптик землі має бути оплачений з державної казни за повну вартість і переданий малоземельним селянам. Земельне питання обговорювалось урядом майже щотижня. Крім того, у повідомленні гетьманської адміністрації від 12 травня

1918 р. наголошувалося, що держава має зміцнити селянство, створивши для нього сприятливі умови для виробництва товарної сільськогосподарської продукції.

Урядом були створені на місцях земельні комітети з представників різних відомств, які мали відношення до землеробства. Новостворені земельні комітети мали усунути представників колишніх адміністрацій Центральної Ради, які заважали проведенню земельної реформи, оскільки втручалися до земельних справ. Відродження інституту гетьмана, відновлення права приватної власності на землю та утворення військових формувань на кшталт козацьких було спробою відновлення правових традицій козацької держави.

Для ефективного управління аграрним сектором Української держави того часу міністерство земельних справ розпочало широкомасштабну акцію створення місцевих регіональних управлінь хліборобства і державного майна у відповідності до вимог закону «Про право на врожай 1918 р. на території Української держави».

У своїх планах гетьман П. Скоропадський волів розбудувати модерну козацьку гетьманську республіку із міцним селянським приватновласницьким господарством та промисловістю, орієнтовану на капіталістичне виробництво. Основну увагу він зосередив на створення державно-правових інститутів, які б гарантували приватновласницькі форми господарювання, за зразком європейської цивілізації. Земельні реформи, проведені гетьманом, були прогресивними, хоча і незавершеними.

У підрозділі 4.3 «Правові засади регулювання земельних відносин в УНР періоду Директорії» вказується на те, що світоглядно уряд Директорії ігнорував значення приватної власності у суспільному виробництві і національному державотворенні, тому 26 грудня 1918 р. він оприлюднив декларацію, в якій виклав наміри і цілі проведення державно-правових реформ. Пріоритетним було скасування всіх законів, виданих гетьманом. Директорія пообіцяла експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння з метою перерозподілу між селянами».

За вказаною декларацією, до повного завершення земельної реформи Директорія оголосила: «всі дрібні селянські господарства та всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їхніх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов до війська Республіки для боротьби з колишнім гетьманом». Це викликало майже суцільне незадоволення суб'єктів земельної власності, які за короткий період існування гетьманської держави зуміли налагодити сільськогосподарське виробництво на основі приватної власності та сформували місцеві інститути державної влади.

Уряд Директорії практично розпочав відновлювати чинність

законодавчих актів Центральної Ради, які стосувалися скасування земельної власності та розподілу землі серед найбідніших селянських верств. Так, 8 січня 1919 р. членами Директорії було затверджено земельний закон, стаття 1 якого проголошувала, що право приватної власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами в межах УНР скасовувалося. Стаття 2 оголошувала всі землі добром народу УНР. Оскільки стаття 13 цього Закону закріплювала ліміт землі в межах 5–6 десятин для середнього трудового господарства, то це практично сприяло обмеженню дрібнобуржуазного селянського подвір'я, що гальмувало прогрес у сільському господарстві.

Завершуючи характеристику правових засад регулювання земельних відносин в УНР періоду Директорії, підкреслюється, що на магістральному напрямку формування української національної державно-правової системи провідники українського народу у своєму світорозумінні і світобаченні взяли на озброєння ідею «соціалізації землі» і зробили її ключовою у логічному зв'язку з категорією «трудова власність». Уряд Директорії практично ігнорував правову культуру, в якій приватна власність на землю була осердям національної самосвідомості, фундаментом соціально-економічної структури і цінністю національного права.

Розділ 5 «Ідейно-нормативне підґрунтя регулювання земельних відносин в радянську добу» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 5.1 «Правові засади общинної земельної власності в ідеології соціалізму» вказано, що в період революційних подій 1917–1920-х років всі державно-правові зрушення, в т.ч. й у сфері земельних відносин, відбувалися відповідно до теорії класичного лібералізму або більшовицької соціалістичної ідеології. Можливість практичного втілення ідеї приватної земельної власності набуло найбільшої гостроти.

Також в роботі зазначається, що до включення у склад Російської імперії українські землі протягом тривалого часу перебували під впливом європейської цивілізації, для якої характерна неперервність розвитку всієї системи культури – від сімейного господарювання до політичних інститутів держави. Одним із основних цивілізаційних принципів співжиття європейських національних держав є їх солідаризована співпраця на зміцнення національного, соціального і духовного. На противагу європейській цивілізації Російська імперія, а пізніше Радянський Союз поширювали на всі сфери життя українського народу свої самодержавницькі ідентичності, в яких не було місця національному. Політика радянського уряду у сфері земельних відносин була направлена на соціалізацію землі. Радянський уряд впровадив до юридичної площини термін «загальнонародна власність», а Конституція УСРР 1919 р. закріпила скасування приватної власності на землю.

У законодавстві УСРР було оформлено інститут єдиного державного земельного фонду, який перебував у безпосередньому розпорядженні органів

радянської держави. Майже всі законодавчі акти радянської влади, які стосувалися націоналізації землі та передачі її в користування суб'єктам індивідуального і колективного господарювання, були виписані так, що їх юрисдикція була в руках представників інститутів центральної державної влади, яка вже була зрослена з більшовицькою партією.

Політика воєнного комунізму і продрозкладки, яка передбачала вилучення всіх надлишків і встановлення обов'язкової державної монополії, завершилася руйнуванням землеробської галузі. Комітети незаможних селян – комнезами – штучно розпалювали соціальну ненависть, виховували руйнівні інстинкти серед найбіднішої частини селянства. Елементи, виховані комнезамами, стали пізніше зручними для більшовиків знаряддями в їхній політиці «розкуркулення».

У підрозділі 5.2 «Політико-юридичні засади реформування земельних відносин в період НЕПу» аналізуються правові засади проведення НЕПу в галузі земельних відносин в Україні. Вказується на те, що радянська держава прагнула позбутися приватної власності на землю, засоби виробництва тощо, і водночас в силу історичних та економічних обставин, змушена була запровадити НЕП, який виростив капітал і суб'єктів власності.

Початок НЕПу традиційно пов'язується з постановою X з'їзду РКП(б), прийнятою 15 березня 1921 р., коли за пропозицією В. Леніна з'їзд ухвалив зміну продрозкладки на продподаток.

23 березня 1921 р. директивою уряду була введена норма вільної торгівлі на всьому радянському просторі. Відповідно до цієї директиви був створений державний банк, що сприяло комерціалізації товарно-грошових відносин. У селян з'явилася можливість брати кредити для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Також вказується на те, що НЕП обумовив впровадження певної нормативно-правової бази для конкуренції і кооперації, які мотивували змагальність в отриманні прибутків. Ця мотивація для суб'єктів землеробства була посилена тим, що 19 квітня 1921 р. Раднарком УСРР видав розпорядження, в тексті якого містилися два важливі приписи, які допускали: по-перше, вільний обмін, купівлю і продаж сільгоспродуктів, що залишилися у селян після сплати податку; по-друге, вільний обмін сільгоспродукції на товари промислового виробництва, а також доступ до фінансових платежів і кредитів.

Найголовнішим для селянина було, по-перше, принцип визначеності кількісного показника оподаткування; по-друге, можливість передбачити розмір надлишку для реалізації на ринку. Якщо в умовах продрозкладки не можливо було передбачити, скільки держава вилучить у сільгоспвиробника готової товарної продукції, то в НЕП була запроваджена стабільна норма податкового навантаження.

Вказано, що уряд УСРР 19 квітня 1922 р. ухвалив постанову «Про

відбудову та зміцнення сільського господарства України», в якій було окреслено програму допомоги селянам. У листопаді 1922 р. затверджено Земельний кодекс УСРР, який складався з чотирьох частин: «Про трудове землекористування», «Про міські землі», «Про державне земельне майно», «Про землеустрій та переселення». Відтепер користування сільськогосподарською землею будь-яким користувачем по за складом земельної громади стало юридично неможливим. Саме тому Кодекс мав чіткі ознаки та характеристики земельної громади, її правове становище, компетенцію органів управління з взаємодії з нею. У подальшому Земельний кодекс УСРР зазнав змін. Так, 27 червня 1927 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли постанову «Про зміну і доповнення Земельного кодексу УСРР». Ці зміни і доповнення були настільки значними, що означали, по суті, прийняття Земельного кодексу УСРР у новій редакції.

Найбільш значимою інституцією в період НЕПу в регулюванні усіх виробничих відносин, зокрема і земельних, стала біржа. Положення Раднаркому УСРР від 23 лютого 1924 р. «Про товарні біржі» визначало структуру бірж. Біржа як правова інституція стала ключовою для руху капіталу.

Таким чином, правова база, сформована в період НЕПу, реально забезпечила структурування економічно сильного суб'єкта сільськогосподарського виробництва і відкрила можливості для розвитку цієї галузі.

У підрозділі 5.3 «Світоглядні та нормативно-правові аспекти колективізації сільського господарства в період сталінського тоталітаризму» вказується на те, що після смерті В. Леніна Й. Сталін розпочав критику правових засад і суспільно-політичних наслідків НЕПу. Й. Сталін та його оточення, в першу чергу, намагались ідеологічно обґрунтувати необхідність нових правових засад земельних відносин, які б усунули реальні можливості заможного селянства в Україні та в інших республіках, що загрожувало самому існуванню СРСР. Проголошений на XV з'їзді (1927 р.) курс на колективізацію передбачав, перш за все, перехід дрібних селянських господарств до великих колективних. При цьому передбачалось «масове охоплення селян первинними формами сільськогосподарської кооперації – збутовими, постачальними тощо». Проте вже через рік «Загальні начала землекористування і землеустрою», прийняті ЦВК СРСР 15 грудня 1928 р. створювали засади для розширення колективізації й обмеження прав найзаможнішого прошарку селянства («куркулів») (ст. 4).

Наголошено, що радянською владою впроваджувався ідеологічний штамп «куркуль», який з позицій сучасного праворозуміння є юридичною метафорою або оціночним поняттям. Його негативний контекст та юридична розпливчатість критеріїв віднесення до цієї категорії стали підґрунтям для боротьби з заможним селянством та подальших політичних репресій.

У грудні 1929 р. Політбюро ЦК ВКП(б) визначило масштаби репресивних та позаправових заходів, котрим піддавалися «так звані» куркулі. В подальшому практика сталінського терору проти українського селянства мала невпинну тенденцію до збільшення. Формально-юридично «механізм розкуркулення» був оформлений у виді постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

Звертається увага на те, що у період з 1928 до 1931 рр. було конфісковано близько 200 тис. куркульських господарств, а їх майно передано у суспільні фонди колгоспів. У цей час величезну кількість родин переселили в інші райони СРСР (Сибір, Казахстан). За неповними даними, кількість громадян, які в ході «розкуркулення» підпали під категорію переселенців, сягає 1,5 млн. осіб.

Фактично статус колгоспника суттєво не відрізнявся від правового положення кріпака, який мав обов'язок протягом тижня відпрацювати певний проміжок часу.

Підкреслюється, що в Україні у 1935 р. рівень колективізації селянських господарств досяг 91,3%. Вся земля була оголошена власністю держави, поділена на кілька частин: радгоспи (державні мастки), землі державних трестів, землі концесійні і нарешті землі селянські.

Характеризуючи повоєнний період сталінської політики у галузі земельних відносин, необхідно звернути увагу на постанову «Про засоби піднесення сільського господарства у повоєнному періоді», схвалену у лютому 1947 р. на пленумі ЦК ВКП(б).

Суть її зводилася до того, щоб посилити обов'язковість праці в колгоспі, застосувати, як і в промисловості, відрядність, тобто оплату від кількості зробленого. Начислення трудоднів проводилося не за час роботи, а за її виконану кількість. Але й ці нараховані трудодні не ставали підставою для оплати. Підлягаючими оплаті вважалися не всі нараховані упродовж року трудодні, а лише затверджені загальними зборами.

У підрозділі 5.4 «Еволюція інститутів регулювання земельних відносин у постсталінську добу» звертається увага на те, що з приходом до влади М. Хрущова статус землі та режим її правового регулювання не зазнали суттєвих змін, але протягом другої половини 50-х років ХХ століття поступово відбулися зміни у правовому статусі селян (колгоспників) в бік розширення їхніх прав, тобто покращення. Вимушеною причиною цього стало усвідомлення керівництвом комуністичної партії і радянськими органами влади того факту, що колгоспи з тими інститутами та формами заробітної плати, вже не можуть забезпечити подальший розвиток сільського господарства.

У постанові вересневого пленуму ЦК 1953 р. вже зазначалося, що «партійні радянські органи повинні повністю покінути з шкідливою

практикою утиску колгоспників щодо худоби, яка перебуває в їх особистій власності». Тому було вжито кроки щодо зменшення оподаткування присадибних господарств – цього другого, після колгоспів, джерела здобуття селянами засобів існування. Також скасовувалася вся заборгованість колгоспників у натуральній здачі державі продуктів тваринництва за попередні роки. Майже вдвічі зменшувалася загальна сума нового податку. Але при цьому оподаткування залишалося ще дуже високим: податок з примітивного присадибного господарства майже дорівнював гуртовому доходу висококомеханізованого господарства. Поряд з цим було збільшено державні заготівельні ціни на зерно і продукцію тваринництва, переглянуто і питання оплати праці колгоспників. Якщо у попередні роки селянин мусив працювати за трудовні, то з 1957 р. впроваджено щомісячне авансування. У 1956 р. скасовується юридична відповідальність за невиконання мінімуму трудовнів. У 1958 р. колгоспники одержали паспорти, що звільнило їх від багаторічної залежності від колгоспу.

Поряд з покращенням статусу колгоспника відбувалися інші реформістські кроки у сільському господарстві запровадження індивідуального виміру праці, її грошову оплату, децентралізацію управління, скасування посередницьких структур, які обслуговували сільське господарство (МТС), об'єднання в одне міністерство науково-дослідних і науково-освітніх інститутів, які спеціалізувалися на питаннях сільського господарства тощо.

Також в роботі звертається увага на те, що правові категорії «колгосп» і «радгосп» не зазнали істотної реконструкції свого юридичного змісту, оскільки Конституція визнавала лише ці дві інституції юридичними суб'єктами господарювання в СРСР. Проте ці категорії частково синтезували в собі нові поняття і терміни, які набули чинності внаслідок реформування земельних відносин. Йдеться про пенсійне забезпечення, грошову оплату праці, безоплатне навчання і медичне обслуговування селян.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і подано вирішення важливої для вітчизняної історико-правової науки проблеми, що полягає у створенні цілісної наукової концепції правового регулювання земельних відносин на теренах України з другої половини XVII століття до проголошення її незалежності. На підставі положень дисертації автором здійснено концептуальні узагальнення щодо основних тенденцій, закономірностей виникнення, розвитку та зміни інституту земельної власності, його правового оформлення, статусу учасників земельних відносин, особливостей джерельної бази. Основними з них є такі:

1. Концептуальне значення має визначене на підставі аналізу особливостей правової регламентації земельних відносин протягом

історичного розвитку української державності твердження про те, що земля виступає державоутворюючим ресурсом, який органічно вплетений у реальний процес функціонування інститутів державної влади і права. Зв'язок влади, права і структурованого суспільства, народу із землеволодінням, земельною власністю та земельними відносинами увібрав у себе досвід дієво-пізнавальної та дієво-практичної національної культури.

2. Історія розвитку правового регулювання земельних відносин на теренах України виявляє сутнісну суперечність між імперативним методом регулювання, який нав'язувався прийшлими суб'єктами владних повноважень, та генетичною потребою українського народу розв'язувати земельні питання виключно на засадах диспозитивності.

3. Держава, яка гарантує громадянам приватну власність на землю, має ширші можливості для прогресу і дбає про найвищі соціальні цінності. Крім того, приватновласницькі засади земельних відносин формують громадянське суспільство, яке є основою демократичної, правової держави.

4. Якщо нині власники та володарі землі мають конституційно гарантовану юридичну можливість захисту своїх прав у суді, то в минулому, коли Україна не мала власної державності, роль суду як незалежної інституції, покликаної в тому числі захищати права землевласників, інших суб'єктів, котрі володіють чи користуються землею на законних підставах, була нівельована. В незалежній українській державі в сучасних умовах суду відведено ключову роль у забезпеченні стабільності земельних відносин, захисту прав суб'єктів земельних правовідносин.

5. Розвиток земельних відносин, що відбувався в Україні протягом періоду, що досліджується, загалом можна вважати поступальним. Разом з тим, періодичне зовнішнє втручання іноземної юрисдикції призводило до спорадичної деградації правової культури та деформації правової свідомості українського народу, появи відчуття безперспективності боротьби за свої права, нерозуміння європейського ставлення щодо вирішення питань у сфері реалізації права власності на землю, як одного з основних та системоутворюючих чинників вітчизняного державотворення. Внаслідок цього, а також недосконалості законодавства, нині існують умови, коли насильницькі засади вирішення суперечностей, зокрема в аграрній сфері, превалюють над цивілізованими, гуманістичними та правовими.

6. Звернення до історико-правового досвіду регламентації земельних відносин у найтрагічніші часи життя українського народу є запорукою того, що у генетичній пам'яті та майбутній державно-правовій практиці регулювання сільськогосподарської сфери ніколи не відчужує рецидиву общинного землеволодіння, яке призводило не лише до неефективного господарювання на землі, але й до розмаїття соціальних потрясінь, внаслідок чого український народ зазнавав численних людських втрат.

7. Осмислення стану правового регулювання земельних відносин в Україні

дозволяє виявити важливу закономірність у питанні регулювання земельних відносин, котра полягає в тому, що у переважній більшості демократичних країн світу протягом різних історичних періодів, правове регулювання земельних відносин здійснюється на підставі диспозитивного методу правового регулювання, тобто рівності державної форми власності на землю поряд із іншими формами власності на землю (в першу чергу, приватною), рівних правових можливостей та однакового правового статусу суб'єктів земельних відносин, тоді як у недемократичних – авторитарних та тоталітарних державах – незалежно від конкретного історичного періоду, спостерігається правова нерівність у земельних відносинах між державою та іншими суб'єктами права.

8. Історія розвитку правового регулювання земельних відносин засвідчує, що від тривалого історичного періоду, коли Україна не мала власної суб'єктності, й до теперішнього часу (існування України як незалежної та суверенної держави) у правовому просторі еволюційно відбулося значне звуження змісту зазначеного поняття («земельні відносини»). Якщо сучасні вітчизняні нормативно-правові інтерпретації цього поняття зводяться до розуміння останніх як суспільних відносин щодо володіння, користування і розпорядження землею, зокрема й тих, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, то у історичному вимірі поняття «земельні відносини» мало більш широкий зміст. Воно охоплювало широке коло питань, що стосувалися міждержавних відносин, статусу адміністративно-територіальних одиниць у складі держави, правового становища селян, які разом з землею належали представникам вищих станів, та чимало іншого, безпосередньо непов'язаного з правом власності на землю.

9. Аналіз стану правового регулювання земельних відносин на теренах України за часів включення її до складу інших держав засвідчує, що тривалий час у законодавстві не існувало окремих правил та норм, котрі б *de jure* розрізняли статус землі як об'єкту права та визначали особливий режим землі сільськогосподарського призначення. Таке становище до певної міри пояснюється тим, що мануфактури, товарне виробництво, торгівля були фактично зосереджені у переважній більшості у великих містах, що не викликало потребу у розмежуванні статусу землі та його юридичному оформленні. До того ж географічне розташування України, кліматичне становище обумовлювали природну потребу саме у землеробстві.

10. Визначення специфіки землевласницьких відносин на теренах України протягом XVII–XVIII століть вказує на те, що першоджерелом права, яке унормувало питання землекористування, був правовий звичай та звичаєве право. Саме воно викристалізувалося з стародавньої культури землеробства та навичок у цій сфері, що призвело до певної стереотипізації поведінки землеробів, користувачів та володарів землі. Саме звичаєве право, котре

тривалий час не мало такої ознаки як формальна визначеність, було основою для подальшого правоутворення у галузі земельних відносин, формування писаного права, розвитку інших джерел права, які в подальшому врегульовували питання землекористування.

11. Здійснений аналіз історичного досвіду правового регулювання земельних відносин на теренах України від часів Хмельниччини до краху імперських держав на початку ХХ століття та розпаду СРСР у 1991 р., виявив безпосередній вплив правових приписів, звичаїв та традицій, що регламентували земельні питання та право власності на землю в житті українського народу, на формування його правового менталітету, почуття поваги до права, в першу чергу, такої верстви як селянство. Світогляд вільної людини-землевласника, землероба, який у часи Гетьманщини мав власний навіть невеликий клаптик землі, докорінно відрізнявся від ставлення до права, інститутів держави та влади у свідомості закріпаченого селянина-незасобишника, який був частиною земельної общини. Це дає підстави вважати, що спільною рисою політики імперських держав щодо українських земель та сільського населення тривалий час було унеможливлення появи прошарку вільних землевласників, які б прагнули створити суверенну українську державу.

12. Відмітною рисою земельних відносин часів Гетьманщини був поворот від дрібновласницьких землеволодінь до середнього і великого землеволодіння невеликої частини козацької старшини. У зв'язку з цим полковники та представники гетьманських династій робили спроби розширити права великих землевласників та звзвити права і свободи дрібних землевласників. Нерівноцінність у земельному володінні різних соціальних прошарків українського суспільства Гетьманщини мала своєю складовою протилежні ментальні, політичні і правові позиції. Найпершим виявом правового конфлікту у земельних відносинах виступає розбіжність в інтересах самої старшини. Вже за гетьманування І. Виговського (1657–1659) доходить до різкого розколу всередині самих козацьких верств, що розбилися на два ворожі табори. Це пояснює, чому вже за часів Б. Хмельницького перші спроби обмежити селян і міщан у володінні землями викликали супротивну реакцію та масове невдоволення дрібних землевласників.

13. Реформа 1861 р. найбільш виразно засвідчила, що між населенням українських земель та російським населенням центральних губерній імперії існувала істотна відмінність не лише у культурі землеволодіння і землеробства, але й у виробничій, технічній, агрономічній сфері. Традиційною для Росії була і залишилася в основному общинна форма землеволодіння та малоземельного сімейного подвір'я, тоді як на українських землях внаслідок запроваджених реформ та сформованих традицій існувала тісна взаємодія між суб'єктами приватновласницького землекористування і землеволодіння.

14. Аналіз історії реформування земельних відносин на українських

землях з 1776 до 1907 рр., що проводилися Російською імперією, вказує на те, що ці реформи не виходили за межі мікрорівня державно-правових механізмів регулювання земельних відносин, тобто не зачіпали макроекономіки і вищих ешелонів державної влади. Натомість, ситуація, що склалася в 1905–1907 рр., вимагала докорінного реформування за зразком європейських конституційних монархій, які інституалізували основні права національних меншин, народностей і закріпили в конституції права і свободи людини і громадянина, зокрема право приватної власності на землю.

15. На відміну від Російської імперії, де процес обмеження кріпацтва поступово відбувався протягом першої половини XIX століття та завершився скасуванням кріпацтва, в Австро-Угорщині юридичні кроки щодо обмеження кріпосницького свавілля на землях Галичини були розпочаті у останній чверті XVIII ст. та призвели до більш раннього, порівняно з підросійською Україною, звільнення селян, впровадження приватновласницьких засад землеволодіння серед широких верств українського населення, що в подальшому стало стрижнем формування ідеї національної автономії.

16. При вивченні матеріалів столипінської реформи привертає до себе увагу її всебічна продуманість аж до дрібниць, узгодженість адміністративних, організаційних, фінансових та інформаційних блоків. Розроблена з метою чіткої організації реформи стандартна програма проведення її земельної частини включала 21 пункт, зокрема: чіткий виклад законодавства про землевпорядження з трактуванням його найважливіших положень; роз'яснення загальних цілей землевпорядження; особливості земельного поділу в багатонаселених товариствах; особливості розверстання земель при т.зв. зовнішній черезполосиці, коли общинні землі одного селища перемежувалися з землями іншого сільського поселення, поміщицькими, церковними тощо; розподіл угідь, що знаходяться в загальному користуванні селян і приватних власників; спільне розверстання надільних і позанадільних земель; розверстання земель, зданих в іпотеку і зданих в оренду; способи забезпечення землею малоземельних селян при розверстанні цілих селищ; угіддя, які не підлягають розверстанню без згоди їхніх власників; роз'яснення, що стосувалися земель, які можна не включати в розверстання; рекомендації щодо поділу загальних вигонів; рекомендації щодо вирівнювання земель різної якості; порядок подання скарг у справах, що стосуються землевпорядкування. Винятково важливим у цих документах була їх однозначність і доступний для селян спосіб викладу роз'яснень.

17. В Конституції УНР 29 квітня 1918 р. питання щодо права приватної власності на землю взагалі не знайшло жодного відображення. Отже, головна проблема соціально-економічної організації українського суспільства, яка детермінувала бурхливі історичні події 1917–1918 рр., – проблема справедливого юридичного врегулювання питання щодо права власності на землю, на конституційному рівні залишилася невирішеною. Центральна Рада

універсалами та іншими актами спочатку зруйнувала весь існуючий правовий порядок регулювання земельних відносин, що дістався у спадщину від Російської імперії водночас і економічну, політичну і соціальну складові українського буття, а потім залучила соціальну верству, найменш здатну будувати державу, а соціальні структури, які мали реальні можливості брати участь у розбудові європейських державно-правових інститутів регулювання земельних відносин, були ігноровані. Загалом українські селяни-землевласники різних форм власності не увійшли в революцію, яку творила Центральна Рада УНР, як національна організована у громадському і господарському відношеннях соціальна сила. Всі селянські повстання супроти державно-правової політики реформування земельних відносин Центральною Радою були виразниками приватновласницьких земельних відносин з досить тісним зв'язком з промисловістю і фінансовим сектором, а тому могли стати соціальною базою національного державотворення УНР. Центральні інститути державної влади УНР були надто віддалені від конкретних справ у селах, де збереглися земські кадри; саме завдяки їх професіоналізму і відданості своїй справі було забезпечено бодай якийсь порядок у сільському господарстві і не відбувся його колапс.

18. Зважаючи на різноманітні негативні чинники, які мали наслідком відсторонення селян від земельної власності, усе ж не можна не відзначити той факт, що й у радянський час, вже у добу НЕПу з'являлися нормативні акти, які містили норми, спрямовані на недопущення погіршення стану земель. Серед них, зокрема, звертають на себе увагу спільна постанова ВУЦВК та РНК від 11 квітня 1921 р. «Про впорядкування користування сінокосами та про заходи до підняття лугового господарства», постанова ВУЦВК та РНК «Про впорядкування користування сінокосами та про заходи підняття лугового господарства» від 2 червня 1922 р., якими на земельні органи покладалася обов'язок здійснювати догляд за «правильним землеробством» лугового господарства Держлугфонду (використання його своєчасно згідно з особливою інструкцією, видання якої в місячний термін покладалося на органи Наркомзему за погодженням з його народним комісаром). Селянським громадам, іншим сільськогосподарським об'єднанням, а також селянам-одноосібникам котрі вживали заходів задля докорінного покращення сіножатей, державою мали надаватися різноманітні пільги. У добу НЕПу зверталася увага й на «лікувальні місцевості» загальнодержавного та місцевого значення (парки, степи тощо), території яких згідно з постановою ВУЦВК від 10 травня 1921 р. «Про лікувальні місцевості» були передані з відання Наркомзему до підпорядкування Наркомату охорони здоров'я. Відповідні норми пізніше, за деякими вилученнями, було включено до Земельного кодексу УСРР від 25 жовтня 1922 р., який складався з чотирьох частин («Про трудове землекористування», «Про міські землі», «Про державне земельне майно», «Про землеустрій та переселення») та регламентував широке коло

питань, пов'язаних із використанням земельних ресурсів.

19. З плином часу земельне законодавство УРСР набуло більш складних форм. Земельний кодекс УРСР прийнятий 8 липня 1970 р., що набув чинності 1 січня 1971 р., містив уже 11 розділів. На змісті цього кодексу позначилися зміни, що відбулися в земельному праві протягом 30-х рр. На відміну від попереднього, Земельний кодекс 1970 р. не передбачав вільного вибору форми господарювання у сільському господарстві. Землі могли надаватися з метою ведення товарного сільськогосподарського виробництва виключно так званим «соціалістичним» підприємствам, тобто колгоспам і радгоспам; діяльність селянських господарств, котрі до примусової колективізації 1929–1932 рр. були основною формою господарювання на селі, була фактично забороненою. Земельний кодекс УРСР, прийнятий 18 грудня 1990 р. концептуально майже не різнився від Земельного кодексу 1970 р., хоча його прийняття було зумовлено необхідністю створення юридичного підґрунтя для здійснення земельної реформи (з метою забезпечення «плюралізму форм господарювання» в сільському господарстві). У новому кодексі було закріплено відновлення селянських (фермерських) господарств на кшталт тих, що функціонували в УСРР до суцільної колективізації. Такі господарства відтепер отримували можливість закріплювати у володіння ділянки землі що за розмірами не перевищували встановленого максимуму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Бурдін М. Ю. Земельні відносини в Україні: історико-правовий дискурс : монографія. – Харків : У справі, 2016. – 406 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Бурдін М. Ю. Земельні відносини у період Гетьманщини (середина XVII ст.) / М. Ю. Бурдін // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2013. – Спеціальний випуск – Том 3. – Частина 2. – С. 7–12.

2. Бурдін М. Ю. Державно-правові засади регулювання земельних відносин у період хрущовської відлиги / М. Ю. Бурдін // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Випуск 29. – Частина 2. – Том 4/1. – С. 7–11.

3. Бурдін М. Ю. Реформування земельних відносин урядом гетьманату / М. Ю. Бурдін // Прикарпатський юридичний вісник. – 2015. – № 3(9). – Том 2. – С. 34–39.

4. Бурдін М.Ю. Земельні реформи уряду директорії / М.Ю. Бурдін // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Випуск 5-2. – Том 4. – С. 6–10.

5. Бурдін М. Ю. Правові реформи земельних відносин 1861 р.: особливості реалізації в Україні / М. Ю. Бурдін // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2015. – Випуск 3-2. – Том 4. – С. 81–86.

6. Бурдін М. Ю. Реформування земельних відносин періоду НЕПу / М.Ю. Бурдін // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – Випуск 33. – Частина 2. – Том 1. – С. 7–12.

7. Бурдін М. Ю. Монетаризація і капіталізація земельних відносин в Україні XVIII – XIX ст. / М. Ю. Бурдін // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – Випуск 34. – Частина 2. – Том 1. – 7–12.

8. Burdin M. Yu. Administrative and legal land reform Peter I in the context of Russian and Ukrainian legal thought / M. Yu. Burdin // Visegrad journal on human rights. – 2015. - № 6/1. – P. 22–29. (Словацька Республіка)

9. Бурдін М. Ю. Філософсько-правова парадигма розуміння категорій «земля», «державна», «право», «власність», «земельні відносини» / М. Ю. Бурдін // Прикарпатський юридичний вісник. – 2016. – № 1(10). – С. 3–8.

10. Бурдін М. Ю. Особливості землекористування в Правобережній Україні у першій половині XIX ст. / М. Ю. Бурдін // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2016. – № 1 (36). – С. 175–178.

11. Бурдін М. Ю. Земельна власність як правова основа земельних відносин в історії української хліборобської цивілізації / М. Ю. Бурдін // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2016. – № 1. – С. 9–14.

12. Бурдін М. Ю. Правові засади і соціальні наслідки колективізації земельних відносин в період сталінського тоталітаризму / М. Ю. Бурдін // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2016. - № 2. – С. 3–8.

13. Бурдін М. Ю. Займанщина на Слобожанщині у I пол. XVIII ст. / М. Ю. Бурдін // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2016. – № 2. – С. 41–56.

14. Бурдін М. Ю. Реформування земельних відносин в західному регіоні України (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Ю. Бурдін // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2016. – № 4. – С. 72–76.

15. Бурдін М. Ю. Російська «поземельна община» та її роль в українському державотворенні XX ст. / М. Ю. Бурдін // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2016. – № 4. – С. 7–19.

16. Бурдін М.Ю. Роль сільської громади як суб'єкта земельних відносин в українському державотворенні / М.Ю. Бурдін // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2016. – № 5. – С. 109–115.

17. Бурдін М.Ю. Українська юридична термінологія земельної власності:

цивілізаційний вимір / М.Ю. Бурдін // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2016. – Випуск 5. – 45–50. (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International, Республіка Польща).

18. Бурдін М. Ю. Реформування земельних відносин в Україні у XVII–XIX ст.: причинно-наслідкові зв'язки / М. Ю. Бурдін // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2016. – № 6. – С. 3–8.

19. Бурдін М.Ю. Столипінська реформа земельних відносин та її зв'язок з цивілізаційно-правовим розвитком України / М.Ю. Бурдін // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – №10. – С. 71–76.

20. Бурдін М. Ю. Реформування земельних відносин Центральною радою УНР / М. Ю. Бурдін // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 11. – С. 103–109. (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International, Республіка Польща).

21. Бурдін М. Ю. Земельні відносини в інституційно-правовому і соціальному вимірі / М. Ю. Бурдін // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 12. – С. 114–120. (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International, Республіка Польща).

22. Бурдин М. Ю. Цивилизационно-правовые основы исследования земельных отношений в Украине (вторая половина XVII – XX ст.) / М. Ю. Бурдин // Международный научно-практический журнал «Право и закон» – 2016. – № 2 (4). – С. 6–13. (Киргизстан).

23. Burdin M. Yu. Administrative and legal reform land issues of the south of Ukraine G. Potemkin / M. Yu. Burdin // Visegrad journal on human rights. – 2016. – № 6/2. – P. 23–29. (Словацька Республіка).

24. Бурдин М. Ю. Реформирование земельных отношений в Галиции (австро-венгерский период) / М. Ю. Бурдин // Международный научно-практический журнал «Право и политика» – 2016. – № 2. – С. 5–11. (Киргизстан).

Публікації в інших виданнях та тези доповідей:

1. Бурдін М. Ю. Земельна реформа Г. Потьомкіна і Україна / М. Ю. Бурдін // Актуальні проблеми реформування системи законодавства України : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 28 лютого – 1 березня 2014 року. – Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2014. – С. 7–9.

2. Бурдін М. Ю. «Права, за якими судиться малоросійський народ» щодо регулювання земельних відносин на Лівобережжі / М. Ю. Бурдін // Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13–14 червня 2014 р.) – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2014. – С. 8–9.

3. Бурдін М. Ю. Аграрне питання у програмах перших українських політичних партій Наддніпрянщини / М. Ю. Бурдін // Юридичні науки: історія сучасний стан та перспективи досліджень: міжнародна науково-практична

конференція, м. Київ, 13–14 червня 2014 р. – К. : Центр правових наукових досліджень, 2014. – С. 10–11.

4. Бурдін М. Ю. III Універсал Центральної ради та правові норми реформування земельних відносин / М. Ю. Бурдін // Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20–21 лютого 2015 року). – Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2015. – С. 13–15.

5. Бурдін М. Ю. Монетизація сільськогосподарських відносин в Україні у XVIII ст. / М. Ю. Бурдін // Новітні тенденції сучасної юридичної науки : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 4–5 грудня 2015 р. – Дніпропетровськ : ГО «Правовий світ», 2015. – С. 7–8.

6. Бурдін М. Ю. Права і вольності українського козацтва у контексті реформаторської діяльності Петра I / М. Ю. Бурдін // Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії : міжнародна науково-практична конференція, м. Харків, 4–5 грудня 2015 р. – Х. : Східноукраїнська наукова юридична організація. – 2015. – С. 8–9.

7. Бурдін М. Ю. Правове регулювання змін у землекористуванні та землеволодінні в Україні після маніфесту 19 лютого 1861 року / М. Ю. Бурдін // Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 15–16 квітня 2016 р. – Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2016. – С. 7–9.

8. Бурдін М. Ю. Реформування земельних відносин у південній Україні за часів Катерини II / М. Ю. Бурдін // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 27 – 28 травня 2016 року. – Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2016. – С. 9–10.

9. Бурдін М. Ю. Реформи Йосифа II та їх вплив на характер земельних відносин у західноукраїнських землях / М. Ю. Бурдін // Актуальні питання теорії та практики застосування сучасного вітчизняного та міжнародного права: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 10–11 червня 2016 р. – К. : Центр правових наукових досліджень. – 2016. – С. 13–14.

АНОТАЦІЯ

Бурдін М. Ю. Регулювання земельних відносин в Україні (друга половина XVII – XX ст.): історико-правовий та інституційний виміри. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2017.

Роботу присвячено системному аналізу генези змісту поняття «земельні відносини», його впливу на розвиток сучасних державотворчих процесів в Україні. У контексті аналізу напрацювань істориків права минулих поколінь та сучасної наукової думки досліджено еволюцію галузевої належності норм, що регулювали земельні відносини, на підставі чого визначено особливості правового режиму землі як об'єкту публічно-правових та приватноправових (майнових) відносин. В контексті сучасних уявлень та надбань загальної концепції правового становища охарактеризовано статус суб'єктів владних повноважень, які упорядковували земельні відносини на теренах України з часів формування Української козацької держави до розпаду Союзу РСР та відродження незалежної України. Показано в історико-правовій площині динаміку розвитку юридичного, соціального та іншого становища власників та користувачів земельної власності на теренах України протягом означеного в дослідженні періоду. Продемонстровано тенденції й особливості, а також виявлено відмінності у проведенні земельної політики та практики правового впливу на аграрні відносини в українських землях.

Ключові слова: власники та користувачі землі, державотворчі процеси, звичаєве право, земельні відносини, земельна власність, кріпацтво, колгоспне право, правове регулювання, приватне право, публічне право, сільська громада.

АННОТАЦІЯ

Бурдин М.Ю. Регулирование земельных отношений в Украине (вторая половина XVII – XX ст.): историко-правовое и институциональное измерение. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01. – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. – Харьков, 2017.

Диссертационное исследование посвящено системному анализу понятия «земельные отношения», его влияния на развитие процессов государственного строительства в Украине.

В контексте юридической мысли прошлого и современных историко-правовых достижений исследована эволюция отраслевой принадлежности юридических норм, регулирующих земельные отношения, на основании чего определены особенности правового режима земли как объекта публично-правовых и частноправовых (имущественных) отношений. При этом обращено внимание на то, что с момента ликвидации Гетманщины и до середины XIX столетия юридическое упорядочение оборота земли в преимущественной мере происходило в рамках публичного права. Со второй половины XIX столетия правовое регулирование земельных отношений на территории Украины

постепенно протекает в рамках частного права, что подстегнуло существенное развитие сельского хозяйства и укрепления института частной собственности на землю.

Дана историко-правовая оценка поражения Украинской революции 1917-1921 годов в контексте подходов субъектов украинского государствообразования к решению «земельного вопроса». Подчеркнуто, что одной из существенных причин ликвидации украинской государственности стали существенные просчеты правительства Директории в правовом понимании сущности земельной собственности, места и роли национальной буржуазии, а также недооценка угрозы со стороны российской социалистической идеологии, пропагандирующей социализацию земли.

Учитывая существующие представления о правовом положении субъектов права, охарактеризованы юридический статус субъектов властных полномочий, которые регламентировали земельные отношения на территории Украины со времен формирования Украинского казачьего государства до момента распада СССР и возрождения независимой Украины. Показано в историко-правовой ретроспективе динамику развития юридического и социального положения собственников и пользователей земли на территории Украины в течение рассматриваемого в исследовании исторического периода. Обращено внимание на то, что базовым концептуальным отличием современного украинского земельного права от правового обеспечения земельных отношений со времен античности до XX столетия является то, что современная практика приобретения права собственности на землю никоим образом не обусловлена социально-политическим положением человека. В свою очередь, ретроспективный анализ правового регулирования земельных отношений в прошлом, а также исторический опыт в сфере землепользования говорят о том, что социальное и политическое неравенство прямо влияло на юридическую возможность приобретения права собственности на землю.

Отмечено, что развитие земельных отношений в Украине в рассматриваемый период в целом можно считать поступательным. Вместе с тем, периодическое внешнее вмешательство иностранной юрисдикции приводило к спорадической деградации правового менталитета украинского народа, появления чувства бесперспективности борьбы за свои права, непонимания европейских подходов к решению вопросов в сфере реализации права собственности на землю, как одного из основных и системообразующих показателей отечественного государственного строительства. Результатами этого, а также несовершенства законодательства, на данный момент созданы условия, когда насильственные подходы к решению противоречий, в частности в аграрной сфере, превалируют над цивилизованными, гуманистическими и правовыми.

В большинстве демократических государств мира правовое регулирование земельных отношений осуществляется на основании диспозитивного метода

правового регулирования, т.е. равенства государственной формы собственности на землю наравне с другими (в первую очередь, с частною), равных правовых возможностей и одинакового правового статуса субъектов правоотношений; тогда как в недемократических, тоталитарных государствах, независимо от конкретного исторического периода, наблюдается правовое неравенство в земельных отношениях между государством и иными субъектами права.

Ключевые слова: собственники и владельцы земли, государствообразующие процессы, обычное право, земельные отношения, земельная собственность, колхозное право, крепостничество, правовое регулирование, публичное право, сельская община, частное право.

SUMMARY

Burdin M. Yu. Regulation of Land Relations in Ukraine (Second Half of the XVII - XX century): Historical and Legal, Institutional Dimensions. - Manuscript.

The thesis for a doctoral degree by the specialty 12.00.01. – theory and history of state and law; history of political and legal studies. – Yaroslav Mudryi National Law University, the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2017.

The thesis is focused on the system analysis of the genesis of the content of “land relations”, its impact on the development of the modern state and creative processes in Ukraine. In the context of the analysis of the developments of law historians of past generations and modern scientific thought the author has researched the evolution of branch belonging of the norms that regulated land relations, and on this basis the author has determined the peculiarities of the legal regime of the land as an object of public and legal, private and legal (property) relations. In the context of modern ideas and achievements of the general concept of the legal situation the author has characterized the legal status of the subjects of authoritative powers that regulated land relations in Ukraine since the formation of the Ukrainian Cossack state till the collapse of the USSR and the revival of the independent Ukraine. Within historical and legal scope, the author has demonstrated the dynamics of the development of legal, social and other status of owners and users of land ownership in Ukraine during the period stated in the research. The author has demonstrated the tendencies and characteristics, as well as he found out differences in the conduction of land policies and practices of legal impact on agrarian relations in the Ukrainian lands.

Key words: land owners and users, state and creative processes, customary law, land relations, land ownership, serfdom, collective law, legal regulation, private law, public law, rural community.